

ב. פסקה א במחצית הראשונה (ח-יא) - מצג הסיפור משולב בראשית ההתרחשות

בפסוקים ח-יא מובא המצג של סיפורנו. כמה מן החוקרים שעסקו בסיפורנו, ראו אותו כסיפורם של שלושה ימים שונים. הדבר שהביאם לכך הוא החזרה המשולשת בסיפור (בפסוקים ח, יא ו-יט) על המילים "וַיְהִי הַיּוֹם"¹. "היום הראשון" הוא זה המתואר בפסוק ח - היום שבו 'החזיקה' האישה השונמית באלישע כדי שיאכל בביתה, עוד בטרם נבנתה העלייה למענו. "היום השני" הוא היום המתואר החל מפסוק יא - היום שבו מצא אלישע דרך לגמול לשונמית על הכנסת האורחים, באמרו לה: "לְמוֹעֵד הַזֶּה כָּעֵת חַיָּה אֶתְּ חִבְּקֵת בֶּן". "היום השלישי" הוא היום המתואר החל מפסוק יח: "וַיִּגְדַּל הַיְלָד וַיְהִי הַיּוֹם...", והוא הולך ונמשך עד סיומו של הסיפור. ביום זה מת בנה של השונמית, ובהמשכו של אותו יום (או בלילה שאחריו, ראה פסוק כ) חזר הילד אל החיים ואל אמו.

מסגרת זמן זו אינה שלמה. פסוק יז - "וַתַּהַר הָאִשָּׁה וַתֵּלֶד בֶּן לְמוֹעֵד הַזֶּה כָּעֵת חַיָּה אֲשֶׁר דָּבַר אֱלֹהֵי אֱלִישֶׁע" - אינו כלול באחד משלושת הימים הללו. ואם יטען הטוען כי תיאור הלידה קצר ולקוני, ואינו מחייב את הקדמת המילים המכריעות בסיפורנו "וַיְהִי הַיּוֹם", נענה לו כי תיאור הכנסת האורחים בפסוק א - "וַיְהִי הַיּוֹם וַיַּעֲבֹר אֱלִישֶׁע אֶל שׁוֹנָם, וְשָׁם אִשָּׁה גְדוֹלָה וַתַּחֲזֹק בּוֹ לְאָכַל לֶחֶם" - אף הוא קצר ולקוני (ההמשך: "וַיְהִי מִדֵּי עֶבְרֹ...") כבר אינו חלק מן ההתרחשות שאירעה באותו יום). ולא זו אף זו: תיאורו של "היום" שבו החזיקה השונמית באלישע לאכול לחם אינו חשוב כלל להמשך הסיפור. אולם לידת הבן המתוארת בפסוק יז היא כמובן חוליה מרכזית בעלילת הסיפור, שאין להקטין את חשיבותה בשום אופן. ובכן, מדוע לא זכתה בהקדמה 'ויהי היום'?

לדעתנו, כל התפיסה הרואה בסיפורנו תיאורם של שלושה ימים, שכל אחד מהם פותח במילים "וַיְהִי הַיּוֹם" - בטעות יסודה. המילים "וַיְהִי הַיּוֹם" פותחות תיאורים של שני ימים בלבד, שכן "היום" שבו פותח פסוק ח הוא היום המתואר גם בפסוק יא. הבה נבהיר את כוונתנו.

עלילת הסיפור מתחילה בפועל בפסוק יא:

וַיְהִי הַיּוֹם וַיָּבֵא שָׁמָּה וַיִּסַּר אֶל הָעֵלְיָה...

אלא שלא ניתן לפתוח כך את הסיפור משום שלא נבין: לאן בא אלישע, ומהי עלייה זו שסר אליה? אף אם נמיר את הכינוי הרומז "שָׁמָּה" במילה "לשונם", לא יתבהרו הנסיבות הנחוצות להבנת פסוק זה ולהבנת המשך הסיפור.

1. ראה לדוגמה: א' רופא, סיפורי הנביאים, מגנס תשמ"ו, עמ' 31-32; א' סימון, קריאה ספרותית במקרא, דביר תשנ"ז, עמ' 280.

נסיבות אלו הן המתוארות בפסוקים ח-י. בפסוקים אלו מוצגת הדמות הראשית בסיפור המצטרפת לזו של אלישע - דמותה של השונמית, ומוצגת הזיקה של אלישע לביתה של השונמית: בבית זה זכה תדיר להכנסת אורחים, ואף לעליית קיר שנבנתה במיוחד בעבורו. אחר ידיעתן של עובדות אלו ניתן להתחיל בסיפור עצמו - בפסוק יא. נמצא אפוא שנתוני הרקע המופיעים בפסוקים ח-י מהווים מצג (אקספוזיציה) לסיפור. אלא שבמקרה זה, כמו בעוד כמה סיפורים במקרא, הסיפור אינו פותח במצג, אלא מכניסנו מייד בתחילתו לגוף המעשה, ואחר המילים הראשונות: "וַיְהִי הַיּוֹם וַיַּעֲבֵר אֱלִישָׁע אֶל שׁוֹנָם" הוא 'פּוֹתַח סוֹגְרִיִּים' ומכניס לתוכן את המצג. פתיחה כזו מכניסה את הקורא מייד לגוף העלילה, ללא "הקדמות" העשויות להתארך ולהסיח את הדעת.² אלא שבעת שמשתמשים בטכניקה זו, לעתים פותח המקרא את הסיפור מחדש אחר תום המצג.³ נרשום את הפסוקים הראשונים של סיפורנו בדרך שתבליט את הטכניקה המיוחדת הזאת:

ח וַיְהִי הַיּוֹם וַיַּעֲבֵר אֱלִישָׁע אֶל שׁוֹנָם

וְשָׁם אִשָּׁה גְדוֹלָה וַתַּחֲזֵק בּוֹ לֶאֱכֹל לֶחֶם

וַיְהִי מְדֵי עֲבָרוֹ, יָסַר שָׁמָּה לֶאֱכֹל לֶחֶם.

וַתֹּאמֶר אֶל אִישָׁהּ: הֲנֵה נָא יִדְעֵתִי

ט

כִּי אִישׁ אֱלֹהִים קָדוֹשׁ הוּא

עָבַר עָלֵינוּ תָּמִיד.

נַעֲשֶׂה נָא עֲלֵית קִיר קִטְנָה...

י

וְהָיָה בְּבֹאוֹ אֵלֵינוּ יָסוּר שָׁמָּה.

יא וַיְהִי הַיּוֹם וַיָּבֵא שָׁמָּה וַיָּסַר אֶל הָעֵלְיָה...

"הַיּוֹם" שבפסוק יא הוא אפוא אותו "הַיּוֹם" שבפסוק ח, ואילו מה שביניהם בשני הפסוקים וחצי הפסוק (ח-2) הוא מאמר מוסגר, וזמנו קדם לאותו "הַיּוֹם" המתואר במסגרת המופיעה לפני המאמר המוסגר ואחריו. במאמר המוסגר אנו למדים היכן רגיל אלישע להתארח בבואו לשונם, ואת נסיבות בנייתה של עליית קיר לשמו בבית השונמית. עתה ניתן לחזור אל פתיחת הסיפור: את השם "שׁוֹנָם" ניתן עתה להמיר

2. עמד על עיקרון זה בפתיחת כמה סיפורים במקרא א' סימון במאמרו "הולדת שמואל", תוך שהוא מדגים זאת בפתיחת הסיפור ההוא (שמ"א א', א-ז). ראה בספרו המצוין לעיל הערה 1, עמ' 13-14. בהערה 12 שם הוא מביא דוגמאות נוספות.

3. על תופעה זו בשפה העברית על כל רבדיה, שלאחר מאמר מוסגר יש לחזור על המילים שקדמו לאותו מאמר מוסגר, עמד א' מירסקי ז"ל בחיבורו 'סגנון עברי', ירושלים תשנ"ט, בפרק "מאמר מוסגר". כמחציתו של פרק זה (עמ' 73-91) מוקדשת ללשון המקרא, ובה קיבץ המחבר דוגמאות רבות ומגוונות לחזרה שחוזר המקרא על תחילת העניין לאחר המאמר המוסגר, ובין הדוגמאות שהביא יש אחדות הקרובות למקרה הנידון כאן.

בכינוי הרומז "שָׁמָּה", שכן השם "שׁוֹנֵם" מופיע כבר בפתיחה הראשונה של הסיפור (וחוזר באמצעות הכינוי הרומז "שם" "שמה" עוד פעמיים במצג); וניתן להמשיך עתה בפתיחה הראשונה של הסיפור: לא רק שאלישע בא אל שונם, אלא הוא אף סר אל העלייה, ומפני המצג המצוי במאמר מוסגר אנו יודעים עתה למה הכוונה.

נמצא לפי דברינו אלה, שפסוק יא: "וַיְהִי הַיּוֹם וַיָּבֹא שָׁמָּה..." אינו פותח פסקה חדשה בסיפור (- "סיפורו של היום השני") כפי שכתבו אחדים מאלו שעסקו בשאלת המבנה של סיפורנו.⁴ פסוק זה הרי אינו אלא חזרה על פסוק חו, ועל כן אין ניתן להפריד ביניהם. הפסקה הראשונה בסיפורנו כלולה אפוא בפסוקים ח-יא, והיא מכילה שני רכיבים: במסגרתה מצוי תיאור הכנסת האורחים שלה זכה אלישע ביום המסוים שבו החל סיפורנו, ואילו במאמר מוסגר, בין שני חלקי המסגרת, מצוי המצג של סיפורנו, העוסק אף הוא בהכנסת האורחים שלה זכה אלישע בעבר, לפני תחילת זמנו של סיפורנו, בבית השונמית.

מסתבר, שבואו של אלישע לשונם ב'יום' שבו פותח סיפורנו (היום שבו עוסקים פסוקים חו ו-יא) הוא הפעם הראשונה שאלישע מוצא את העלייה הבנויה למענו ומשתמש בה.⁵

פסוק יב פותח פסקה חדשה בסיפור (ועליה נדון בעיון הבא): המחווה שלה זכה אלישע בביתה של השונמית בפעם הזאת, היא כה גדולה ויוצאת דופן, עד שבבוקרו של יום, לאחר שלן בעלייה המיועדת לו, הוא מְצוֹה על גיחזי לקרוא לשונמית, ומנסה לגמול לה על הטובה שעשתה עמו.

נסיים את דיונונו בפסקה הראשונה של סיפורנו (פסוקים ח-יא) בבירור שתי שאלות הקשורות בו:

א. מה יש ללמוד מן המתואר בפסקה זו ביחס לדמותה של האישה השונמית? בפסוק ח היא מתוארת כ"אִשָּׁה גְדוֹלָה" - עשירה וחשובה. ואכן, רק הודות למעמדה זה היא זוכה לארח את אלישע בביתה מדי פעם בפעם, ולתת לו לסעוד בביתה. מסתבר שאלישע לא היה מתארח בבית שיש חשש שהסעודה בו אינה מספקת לבני הבית.

4. ראה הציונים בהערה 1.

5. דבר זה מסתבר מהמשך הסיפור, מרצונו של אלישע לגמול לשונמית על "כָּל הַחֲרָדָה הַזֹּאת" שהיא חָרָדָה למענו. מדוע נזכר אלישע רק עתה לגמול לה על כך? התשובה היא אפוא כי בפעם הזאת נהנה אלישע לראשונה מן ההשקעה יוצאת הדופן שהושקעה למענו בבניית עליית הקיר. בפעמים הקודמות שביקר אלישע בשונם הוא נהנה אמנם מסעודה בבית השונמית, אך הכנסת אורחים זאת אינה דבר כל כך יוצא דופן, ועל כן היא לא הביאה את אלישע לגמול עם השונמית על כך.

נראה, שעד עתה היה אלישע רגיל לסור אל בית השונמית בבואו לשונם רק כדי "לְאָכַל לֶחֶם" (חג), ואילו עתה הוא סר אל העלייה "וַיִּשְׁכַּב שָׁמָּה" - כלומר הוא לן בלילה בעלייה זו, מה שלא עשה בעבר.

השונמית עשירה מספיק גם כדי לבנות עליית קיר בביתה - חדר נוסף על הגג, שמטרתו היחידה היא לעמוד מוכן לבואו של הנביא.

אך מלבד על עושרה וחשיבותה של השונמית ועל מידת הנדיבות שבה, יש ללמוד מן הפסקה שלנו על הערכתה הרבה של השונמית לנביא אלישע ולהיותו "איש אֱלֹהִים קְדוֹשׁ" (פסוק ט). שום אורח אחר, יהא חשוב ככל שיהא, לא היה זוכה ליזמתה לבנות עליית קיר למענו, ורק אלישע, מפני היותו "איש אֱלֹהִים קְדוֹשׁ", ומפני שבמסגרת תפקידו כנביא בישראל הוא נודד בין ערי ישראל ומזדמן לעתים גם לשונם, זכה בהכנסת אורחים כה מופלאה מצדה.

ב. מה ניתן ללמוד מן המתואר בפסקה זו על דמותו של אלישע? ראשית עלינו לברר: האם נהג אלישע כראוי בנכונותו לקבל את הטובות הללו מידי השונמית? האם היותו נביא ה' אינה מחייבת אותו להימנע מקבלת טובות הנאה מידי הבריות?⁶ במסכת ברכות (י"ב) נאמר:

אמר אביו ואיתו ר' יצחק: הרוצה להנות (רש"י: משל אחרים), יהנה כאלישע (רש"י: ואין איסור בדבר). ושאינו רוצה להנות - אל יהנה, כשמואל הרמתי (רש"י: ואין בדבר לא משום גסות רוח ולא משום שנאה)... שכל מקום שהלך שם - ביתו עמו (רש"י: שכל מקום שהיה הולך שם, היה נושא כל כלי תשמישי בית עמו ואוהל חנייתו, שלא להנות מאחרים).

שמואל ואלישע הם שני הנביאים המתוארים במקרא כנביאים נודדים בין ערי ישראל. האם התנהגותו של שמואל, כפי שהיא מתוארת בדברי הגמרא, אינה עדיפה על פני זו של אלישע? מדברי רש"י לגבי שמואל - "ואין בדבר לא משום גסות רוח ולא משום שנאה" - נראה לא כך: התנהגותו של שמואל צריכה יישוב, ואילו התנהגותו של אלישע היא התנהגות אנושית-חברתית מקובלת של נביא שדעתו מעורבת עם הבריות, ודי לומר עליה שאין בה איסור.⁷

נראה, כי ההבדל בין הנהגתם של שני הנביאים נובע בעיקר מתפקידיהם השונים בישראל ומן התקופות השונות שבהן פעלו. שמואל היה נביא ששימש גם כמנהיגם של ישראל ושפט אותם בעריהם, ועל כן הוא נמנע מלקבל כל טובת הנאה מידי אנשים פרטיים. כשהעביר שמואל את השלטון על ישראל לידי המלך, יכול היה בזכות התנהגותו זאת לסכם את תקופת מנהיגותו במילים אלו:

6. והשווה למסופר על אלישע בפרק ה', טו-טז. על היחס בין סיפורנו לסיפור ההוא בנקודה זו עצמה ראה להלן 'נעמן' ה.

7. אמנם גם ביחס לאלישע כתב רש"י בד"ה יהנה: "ואין איסור בדבר", אולם יש הבדל ניכר בין הדברים שכתב ביחס לאלישע - שמבחינה פורמלית אין איסור בהנאה זו - לדברים שכתב על שמואל המובאים למעלה.

שמ"א י"ב, ג הַנְּנִי עָנוּ בִּי נֶגְדַת ה' וְנֶגְדַת מְשִׁיחוֹ:
אֶת שׁוֹר מִי לְקַחְתִּי וְחִמּוֹר מִי לְקַחְתִּי
וְאֶת מִי עֲשָׂקְתִּי אֶת מִי רְצוֹתִי
וּמִיד מִי לְקַחְתִּי כְּפָר וְאֲעֵלִים עֵינֵי בּוֹ וְאֶשִׁיב לָכֶם.
ד וַיֹּאמְרוּ: לֹא עֲשָׂקְתָנוּ וְלֹא רְצוֹתָנוּ
וְלֹא לְקַחְתָּ מִיָּד אִישׁ מֵאוֹמָה.⁸

אלישע, לעומת זאת, לא היה מנהיגם של ישראל ולא שפט אותם בעריהם, אלא היה בא לסייעם בצורכיהם, ואולי גם לחונכם לעבודת ה' בעתים כמו שבתות וראשי חודשים (ראה פסוק כג בסיפורנו). על כן, היה יכול להיות מעורב עם הבריות ולקבל מהם גמילות חסד של הכנסת אורחים, כפי שעשה בשונם.⁹

8. על מה שנראה מדברי שאול ונערו בשמ"א ט', ז-ח כי המבקשים את שמואל לנבא בעבורם היו מביאים לו תשורה (וכן נראה ממל"א י"ד, א-ד בעניין ירבעם השולח את אשתו לדרוש את אחיה השילוני ונותן בידה מתנות לנביא) עמדו המפרשים בספר שמואל שם. ראה בדברי רש"י ובייחוד בדברי רלב"ג שם.

9. וכך כתב מהרש"א בחידושי אגדות על דברי הגמרא שהבאנו לעיל: "הרוצה להנות יהנה... וקשה לכאורה, דבכמה מקומות הרחיקו חז"ל הנאה מאחרים וסמכו אקרא (משלי ט"ו, כז) ד'שונא מתנות יחיה'? ונראה לפרש... דהכא ב'גדולה מצות הכנסת אורחים' שהיא הגדולה בגמילות חסדים מיירי, דבעי גם לעשירים; שכל אדם עני הוא בדרך מכלי תשמישים הצריכים לו... ועל זה אמר 'הרוצה להנות - משל אחרים - יהנה כאלישע' היינו שלא היה נהנה אלא בדרך, בכלי תשמישים של אחרים, כדרך אורח, אבל בשאר דברים ודאי לא היה נהנה משל אחרים". וראה עוד להלן 'נעמן' ה.